

शेवटचे पुस्तक

जगणे....!

स्वतःलाच संपवण्यासाठी लिहिलेले पुस्तक.

Leo Vance

प्रस्तावना

संपू पाहणारे पुस्तक

हे एकाच महत्त्वाकांक्षेचे पुस्तक आहे: संपणे.

शेवटच्या पानावर संपणे नव्हे. तुमच्यात संपणे.

याला तुमचे जीवन सुधारायचे नाही. हे तुमच्या हातात अर्थ देत नाही. एक अद्भुत काढून नवी अद्भुत देतही नाही. पुस्तकांनी पाच हजार वर्षे तेच केले, आणि डोकी फक्त जड होत गेली.

या पुस्तकाला गोष्टी सपाट करायच्या आहेत.

माणसाचे डोके प्रचंड ओझे वाहते. नावे. नियम. नीती. देव. भूतकाळ. भविष्यकाळ. आदर्श. भीती. व्याख्या. आशा. यातले जवळजवळ काहीच निवडलेले नाही. भरण पाहण्याइतके मोठे होण्याआधीच ते भरले गेले.

मग तुम्ही वर्षानुवर्षे त्या ओझ्यालाच “मी” म्हणत राहिलात.

माणसाची मोठी अडचण शिकणे नाही. शिकलेले उलगडणे ही आहे.

हे पुस्तक उलगडण्याची पुस्तिका नाही. पुस्तिका म्हणजे वाहण्यासाठी आणखी एक वस्तू.

हे एक झाड आहे.

वाऱ्यात उभे असलेले मोठे झाड.

वारा वाहतो. झाड वाद घालत नाही. ते उभे राहते, आणि त्याच्यामागे सगळे स्थिरावते.

शेवटचे पान येईल तेव्हा तुमच्यात कमी असले पाहिजे. जास्त नाही.

पुस्तकाने आपले काम केले, तर तुम्हाला ते लक्षात ठेवण्याची गरज उरणार नाही.

तुम्ही वाचणेच थांबवू शकता.

तोच योग्य शेवट असेल.

पुस्तक संपते. सगळे जीवन होते.

बकरी म्हणते: गवत

बकरीला विचारा, जग म्हणजे काय.

गवत.

तेवढेच संपूर्ण तत्त्वज्ञान. बकरी खाते. मग विश्रांती घेते. बकरीत काहीही स्पष्टीकरणाची वाट पाहत नाही.

गवताला अर्थ आहे का, हे बकरी विचारत नाही. खाणे पवित्र आहे का, हे ठरवत नाही. उन्हात आडवे होण्याआधी तिला सुखाची व्याख्या लागत नाही.

ती जगते.

हे साधे वाटते, कारण ते साधेच आहे. माणसांनीच साधेपणा संशयास्पद करून टाकला.

आपल्यात आणि जे घडते आहे त्यात आपण भाषा कोंबली. भाषा उपयोगी आहे. पाणी कुठे आहे हे ती दुसऱ्याला सांगते. आगीचा इशारा देते. मुलाला आईला हाक मारू देते.

मग भाषा वाढतच जाते.

शब्दांना इतिहास मिळतो. इतिहासाला नियम मिळतात. नियम संस्था होतात. संस्था संस्कृती होतात. संस्कृती अस्मिता होतात. अस्मिता अशा गोष्टी होतात, ज्या राखताना माणसे मरतात.

एक आवाज भिंत होतो. ती भिंत तिच्यासाठी मारण्याइतकी खरी होते.

बकरीने ती भिंत कधीच बांधली नाही.

भाषेत काही चूक नाही. गडबड सुरू होते तेव्हा, जेव्हा शब्दालाच वस्तू समजले जाते.

गवत म्हणजे गवत. गवत हा शब्द कुणालाही खायला घालत नाही.

जीवन हा शब्द जीवन नाही.

स्वातंत्र्य हा शब्द स्वातंत्र्य नाही.

शांतता हा शब्द — त्याकडे आपण नंतर येऊ. तो बाकीच्यांहून जास्त रिकामा आहे.

आणि शुद्ध हा शब्द?

तो शब्द माझ्याकडे नाही.

माणूस बोलू शकेल अशा सर्वात स्वच्छ वाक्यांपैकी ते एक असेल. भाषा अपयशी ठरली म्हणून नव्हे. कधी कधी तिथे ठेवण्यासारखे काहीच नसते म्हणून — आणि प्रामाणिक डोके ती जागा रिकामीच ठेवते.

इथे आणखी एक भिंत पडू शकते: “खरे” आणि “खोटे”. दाणा, की त्याचे होणारे फूल — कोणते जास्त खरे? प्रश्नच मोडका आहे. एकाला खरे म्हणा, आणि तुम्ही खोट्याचा शोध लावलात. निसर्गाने ती फूट कधीच केली नाही. ती एका तोंडाने केली.

मूल ग्रंथालयाच्या आधी येते.

धर्माच्या आधी. नीतीच्या आधी. राष्ट्रीयत्वाच्या आधी. सौंदर्याच्या आधी. यश आणि अपयशाच्या आधी. त्याने कोण व्हायचे या कथेच्या आधी.

मग पुस्तके सुरु होतात.

कागदी पुस्तके नव्हे. माणसेच पुस्तके. आईवडील पुस्तके. शिक्षक, शेजारी, पडदे, रीती, शिक्षा, बक्षिसे — सगळी पुस्तके. वाचन सुरु झाले आहे हे कळण्याआधीच मूल ती वाचते.

भाषेआधीचे मूल सत्याच्या जवळ असते का? नक्कीच. गुप्त शहाणपणामुळे नव्हे — रिकाम्या फळ्यांमुळे.

मृत्यूची भीतीही तशीच, फार लवकर येते. शोध म्हणून नव्हे — वातावरण म्हणून. दोन वर्षांचा होण्याआधीच मी ती पाहिली. एक चेहरा बदलतो. एक आवाज खाली जातो. एक शरीर नाहीसे होते, आणि मोठी माणसे आपली भीती अभिनयाने दाखवतात. नंतर तीच भीती भाषेतच बसते, मरणाभोवती संस्कृतीने उभारलेल्या प्रत्येक वाक्प्रचारात.

मी मृत्यूच्या भीतीसह जन्मलो नाही. ती मला दिली गेली. इतरांनाही दिली जाताना पाहिली — नेहमी दिली गेली, कधीच उगवली नाही.

देवही तसाच येतो. माझ्यासाठी देवाची कल्पना तेराव्या वर्षापासून पंचविसाव्या वर्षापर्यंत प्रचंड होती. ती ज्या खोलीत शिरे, ती खोली भरून टाके.

मग दुसऱ्या प्रकारची पुस्तके आली. मग पाहणे आले. जीवन जे करते ते करताना वर्षानुवर्षे पाहिले.

चाळीशीच्या आसपास सगळे स्पष्ट उभे राहिले.

मी जाणीवपूर्वक पहिल्यांदा अविश्वास ठेवला तो जमिनीवरच: आपण गोष्टींच्या तळाशी राहतो ही भावना. आपण राहत नाही. माती आपल्या पायाखाली आहे, आणि बाकी सगळे वर आहे. उघडे. आपल्यावर कुणीही रचलेले नाही.

वारशाने आलेला विचार अगदी त्या गृहीतकासारखाच काम करतो. तो अदृश्य होतो. लहानसे वाक्य पूर्ण करायला शिकण्याआधीच ते आपल्यात ठेवले गेले हे लक्षात न येता माणूस एखादी कल्पना चाळीस वर्षे राखू शकतो.

हा आईवडिलांवरचा आरोप नाही. त्यांच्यावरही भरले गेले होते. त्यांच्या आईवडिलांवरही. संस्कृती माणसांच्या तोंडांतूनच स्वतःला पुढे सरकवते.

मुलांना बिघडवणाऱ्या गोष्टीत काहीही विलक्षण नाही. ती हस्तांतरित संस्कृती आहे — शिकलेली, मग सोपवलेली. मीही काही वर्षांचा असतानाच बिघडलो, सगळ्यांसारखा.

एक दिवस मोठे झालेले मूल स्वतःच्या डोक्यातला माल न्याहाळते आणि म्हणते: मी.

त्यातले किती मी आहे?

मोठे शब्द बाहेर काढा आणि एकेक करून पाहा. दिवसाच्या उजेडात. त्यांच्यावर हल्ला करायला नव्हे. त्यांचे वजन करायला.

देव. इतिहासाने आधीच वजन केले आहे. मानवजातीने हजारो देवांची पूजा केली, प्रत्येकाला मंदिरे, नैवेद्य आणि पूर्ण खात्री असलेले भक्त होते. खात्री पूर्ण होती; तरीही देव निघून गेले.

मृत्यूनंतरचे आयुष्य, जन्माआधीचे आयुष्य. माणसे मिळून महत्त्वाची मानतात अशा दोन सर्वात निरुपयोगी गोष्टी. सुमारे ११० अब्ज माणसे जगली आणि मेली. परत आलेल्या खात्रीशीर बातम्या: शून्य. तरीही संपूर्ण संस्कृती आपले आठवडे नंतरच्या आणि आधीच्याभोवती रचतात, आणि मधला भाग — प्रत्यक्ष घडणारा एकमेव भाग — वाट पाहत राहतो.

प्रेम. प्रेम म्हणजे आशा. काहीच कमी नसताना आशा कशासाठी?

सौंदर्य. बनवलेले, अर्थातच. संस्कृती ते कसे परिधान करतात ते पाहा: एक ते कला म्हणून सादर करते, दुसरी ते असेंब्ली लाइनवर तयार करते. सौंदर्य वस्तुस्थिती असते, तर त्याला कारखाना लागला नसता.

आनंद. बनवलेले ध्येय. रानात कशानेही त्याचा पाठलाग केला नाही, आणि रानात कशालाही त्याची उणीव भासली नाही.

स्वातंत्र्य. हेच विचित्र आहे. स्वातंत्र्याची संवेदना मागा — कल्पना नव्हे, संवेदना — आणि काहीच उत्तर देत नाही. जीवनाने आणि जगण्याने तो शब्द कधीच वाहिला नाही. स्वातंत्र्य हे एका झगड्याचे सामूहिक नाव आहे, जसे तहान फक्त तिथेच असते जिथे पाणी अडवले जाते. लोक म्हणतात त्यांना मुक्त व्हायचे आहे. ते परवडणारे फार जण मला भेटले नाहीत. स्वातंत्र्यापासूनची माघार मूल पूर्ण वाक्य बोलण्याआधीच सुरू होते.

एकटेपणा आणि एकांत. एकटेपणा म्हणजे काहीच न सापडलेली आशा. एकांत म्हणजे त्या भावनेशी झगडा. दोन्ही डोक्यात राहतात. एकही रानात राहत नाही.

शांतता. शांतता अस्तित्वात नाही. प्रत्येक प्राणी आवाज करतो: आळस देताना आह, चांगल्या खाण्यावर उम, दुखऱ्या पाठीवर ओह. रात्रीचे रान म्हणजे वादवृंद. “शांतता” फक्त आपल्या भाषेतच आहे — निसर्गाने कधीच न घडवलेल्या गोष्टीसाठीचा शब्द.

पवित्र. बनवलेले नसलेले काही पवित्र आहे का? नाही. काहीच नाही. ते उत्तर दुखवायचे थांबते त्या क्षणी खांद्यावरचे ओझे उतरते.

ही मोजदाद म्हणजे विध्वंस नाही. खऱ्या गोष्टीकडे पाहिल्याने ती नष्ट होत नाही. फक्त बनवलेल्यालाच दिवसाच्या उजेडापासून संरक्षण लागते.

तुमच्या तोंडात कोंबलेली गोष्ट

मानसिक दुःख स्वतःला आवश्यक म्हणून सादर करते. खोली म्हणून. आत्म्याचा पुरावा म्हणून.

ते प्रत्यक्षात काय राखते ते विचारा.

काहीच नाही. ते काहीच राखत नाही.

तुम्ही तोंड उघडे ठेवून झोपला असताना तुमच्या तोंडात कोंबलेली ती गोष्ट आहे. तुम्ही चघळत जागे झालात, आणि ते चघळणे तुमच्या पहिल्या आठवणीच्याही आधी होते म्हणून तुम्ही त्यालाच स्वतः म्हटले.

सारणाला चवी आहेत. अपराधीपणा. लाज. नंतरची काळजी. आधीची काळजी. वर्षापूर्वी संपलेल्या काळाचे पुनःप्रक्षेपण, जे रात्री अजूनही चालते.

तेच पुनःप्रक्षेपण म्हणजे मी अजून पूर्णपणे न सोडलेली शेवटची पकड — भूतकाळ, आपले जुने भाग चालवत आहे. हे सांगतो, म्हणजे तुम्हाला कळेल की हे लिहिणारे झाड अजूनही वाऱ्यातच उभे आहे. फरक एवढाच: मला माहीत आहे की हे पुनःप्रक्षेपण आहे. ते पुनःप्रक्षेपण आहे हे कळणे म्हणजे अर्धे थुंकून टाकणेच.

मानसिक दुःख खरोखर नसलेला एखादा जीव मला कधी भेटला का? होय. मेंढ्यांचा कळप — त्यातली प्रत्येक मेंढी. त्या खातात. मग विश्रांती घेतात. तेवढेच संपूर्ण चरित्र, आणि ते एक उत्कृष्ट कलाकृती आहे.

माणूस असा जगू शकतो याचा पुरावा मेंढी नाही. मेंढीला ओझे उचलताच येत नाही, म्हणून ते उतरवताही येत नाही. तो वेगळा प्राणी आहे.

मेंढी जे सिद्ध करते ते लहान आहे, आणि पुरेसे आहे: चघळणे गवतात नाही. ते नंतर भरले गेले.

माणसांमध्ये — अजून एकही नाही. हे लिहिणाऱ्या डोक्यासह.

पहिला कदाचित तोच असेल, जो हे पुस्तक संपवेल.

बनवणे सोपे आहे. डोकी बनवण्यासाठीच घडवलेली आहेत. डोक्याला एक शांत दुपार द्या, ते एक श्रद्धा, एक काळजी, एक देव, एक राग बनवेल.

रोग कधीच बनवण्यात नव्हता.

रोग म्हणजे उलगडता न येणे.

मी नीती उलगडल्या. स्वर्ग उलगडला. नरक उलगडला. पूर्णपणे गेले — पुन्हा रंगवले नाहीत, नाव बदलले नाही, हलक्या आवृत्त्यांनी बदललेही नाहीत. गेले.

सुमारे पंधरा वर्षे लागली.

प्रत्येकी पंधरा मिनिटांत बसवलेल्या गोष्टींसाठी पंधरा वर्षे. तोच विनिमय दर आहे, आणि त्याबद्दल कुणीही सावध करत नाही. बसवणे फुकट. काढणे वर्षांच्या हिशेबात.

म्हणून हे प्रकरण आठवडाअखेरच्या चमत्काराचे आश्वासन देत नाही. उलगडणे संथ आहे, जसे पचन संथ असते — शांत, बहुतांश अदृश्य, आणि काहीच जाणवायचे उरत नाही तेव्हाच संपणारे.

काही खरोखर उलगडले हे कसे कळते? ते तुमच्या वाक्यांत दिसेनासे होते. मग ते तुमच्या थांब्यांतही दिसेनासे होते. एक दिवस लक्षात येते की तो शब्दच परका झाला आहे — जळून गेलेल्या शाळेतल्या वर्गमित्राच्या नावासारखा.

आता शब्द मला सोडून जात आहेत. शब्दसंग्रह निसटतो — जे शब्द मी कधी खरोखर स्पर्शलेच नव्हते. मी त्यांच्यामागे धावत नाही. त्यांचे जाणे हीच पावती.

आणि इथे आधी चालून गेलेले विचारवंत? त्यांच्यातल्या एकाने लिहिले की देवाची कल्पना काम करेनाशी झाली आहे, आणि त्या वाक्याची किंमत त्याने आपल्या बुद्धीने मोजली. त्याचे माझ्यावर वैयक्तिक काही देणे नाही. आम्ही कधीच एकाच चुलीवर स्वयंपाक केला नाही. मुद्दा कधीच त्या माणसामागे जाण्याचा नव्हता. मुद्दा दिशेचा होता — आणि दिशा अशी आहे: कमीकडे.

निसर्गाला आपली परवानगी लागत नाही

संस्कृतीतून मी काय ठेवीन? जीवन. निसर्ग. बाकीचे वाटाघाटीयोग्य.

निसर्ग दोन क्रियापदांवर चालतो: खाणे, विश्रांती. बाकी सगळे भाष्य.

मी मरताना पाहिले आहे. वनस्पती. प्राणी. माणसे. ते पाहणे म्हणजे दुपारचे जेवण घेण्यासारखे. हे वाक्य फक्त त्याच डोक्याला धक्का देते, ज्याला मृत्यू आपत्ती म्हणून शिकवला गेला. रानात मरणे म्हणजे जीवनाची नेहमीची हिशेबवही — चालण्यासारखे, मुतण्यासारखे, श्वास घेण्यासारखे. गवत दाण्यासाठी कुठलाही सोहळा करत नाही.

मला मृत्यूची भीती वाटते का? अर्थातच नाही. नाहीतर माणूस शेवटचे पुस्तक नावाचे पुस्तक कशाला सुरू करेल?

जिवंत असणे कसे वाटते — शरीरात, मनात नव्हे? भूक. फार वेळ बसल्यानंतरची कळ. शरीर अहवाल देते, कुठलेही तत्त्वज्ञान न चिकटवता.

मी जगलेला सर्वात प्रामाणिक क्षण हाच आहे. आता. तोच एकमेव क्षण कधी प्रामाणिक होता, कारण तोच एकमेव क्षण कधीही इथे असतो.

डोके सर्वात स्वच्छ कुठे विचार करते? निसर्गात. शहरे जाहिरातींत विचार करतात.

एकदा मी अर्धवट गोठलेल्या डोंगरनदीच्या वळणात उडी मारली. अर्थ पूर्णपणे विरघळला — आणि ते भव्य वाटले. थंडी वाद घालत नाही. काही सेकंद माझ्यात शब्दसंग्रहच नव्हता, फक्त जिवंतपणाने जळणारे शरीर होते. सगळ्या शब्दांखालची तीच अवस्था. ती कधीच हरवली नव्हती. तिच्यावर फक्त कागद चिकटवला होता.

दिवसाचे जगणे कमावले जाते आणि कच्ची अवस्था येते — भाषेआधीची अवस्था — तेव्हा मी चालतो. चालणे कुठलाही प्रश्न विचारत नाही.

संस्कृतीतून एक गोष्ट काढता आली असती, तर ती शस्त्र किंवा यंत्र नसती.

ती जास्तीचे शब्द असती.

कायदा करा: दोनशे पानांहून जाड शब्दकोश नको.

दोनशे पानांत पाणी, आग, भाकरी, आई, वेदना, झोप, पाऊस, ये, जा, हो, नाही मावतात — दोन माणसांना एकमेकांना जिवंत आणि उबदार ठेवायला लागणारे सगळे. दोनशेव्या पानापलीकडचे सगळे सजावट आहे, आणि गडबड सजावटीतच वाढते. भाकरी या शब्दासाठी कुणीही युद्ध केले नाही. युद्धे मागच्या जाड पानांत राहतात — कीर्ती, शुद्धता, नियती, सन्मानात.

पातळ शब्दकोशाने त्यांना उपाशी मारले असते.

हा भाषेचा द्वेष नाही. हा तिच्यासाठीचा आहार आहे. भाषा हत्यार म्हणून सुरू झाली आणि फुगून घरमालक झाली. हत्यार उचलतात आणि ठेवतात. घरमालक तुमच्याच डोक्याचे भाडे वसूल करतो.

या पानांत कुठेतरी शब्द आधीच विरळ होऊ लागले आहेत. उत्तम. हे पुस्तक स्वतःलाच पानागणिक जाळणारा शब्दकोश आहे, जोपर्यंत उरलेले इतके छोटे होत नाही की त्यानुसार जगता येईल:

खा. विश्रांती घे. चाल. पाहा. जग.

माणूस करू शकेल अशी सर्वात धाडसी गोष्ट कोणती?

चढाई नाही. युद्ध नाही. रंगमंच नाही.

फक्त जगणे.

नंतरच्याशिवाय आणि आधीच्याशिवाय जगणे. स्वर्गाच्या टाळ्यांशिवाय, नरकाच्या चाबकाशिवाय. एकदाही न उघडलेल्या पॅराशूटसारखा पाठीला बांधलेला अर्थ नसताना.

ती सर्वात धाडसी गोष्ट आहे, कारण सगळेच तिच्याविरुद्ध उभारलेले आहे. शाळा, मंदिर, बाजार, पडदा — सगळे तुमच्या पुढे ढकलण्यावर चालते. तुम्ही नंतरसाठी जगावे असे त्यांना हवे असते. ते विकू शकत नाहीत अशी एकच गोष्ट म्हणजे आता. आता कधीच हरवलेले नव्हते.

मेंढ्या ते टाळ्यांशिवाय करतात. त्या खातात; विश्रांती घेतात. माणसे कुरणाभोवती वह्या घेऊन उभी राहतात, आणि मेंढ्यांकडे काय आहे यावर सिद्धांत लिहितात.

मेंढ्यांकडे काहीच नाही.

तेच त्यांच्याकडे आहे.

आणि नाही — हे पुस्तक तुम्हाला गुरे व्हा असे सांगत नाही. तुमचे हात, तुमची भाकरी, तुमची माणसे, तुमचे काम ठेवा. फक्त ओझे टाका. त्याशिवाय हात अधिक चांगले काम करतात.

हे पुस्तक कुणासाठी आहे? सरासरी वाचन असलेल्या वाचकासाठी आणि त्याहून वरच्या. ज्यांनी कधी ग्रंथालयात पाऊल ठेवले नाही, त्यांना ते मदत करू शकत नाही — सकाळच्या भाकरीवर लोणी लावावे तसे लावले तरी आत जाणार नाही. पुस्तके खाली ठेवण्याचा आनंद कळण्यासाठी आधी पुस्तके वाहिलेली असावी लागतात.

ते माझ्यासाठी आहे का? नाही. लिहिण्याने माझ्यात काहीच बदलले नाही. बदल आधी आला; लेखन फक्त वृत्तांत देते. त्यात जे म्हटले आहे त्यातल्या कशाचीही मला भीती नाही. त्याने धमकावण्यासारखे माझ्यात काही उरलेले नाही.

हे पुस्तक म्हणजे ते मोठे झाड. ते वाऱ्यात उभे राहते, म्हणजे त्याच्यामागे सगळे स्थिरावू शकेल. शांत होऊन. स्थिरावून. निश्चल.

मग त्याची खरी महत्त्वाकांक्षा येते, जी राखण्याचे धाडस याआधी कुठल्याही पुस्तकाने केले नाही: शेवटचे असणे.

या पुस्तकात शेवटी जळायला हवे ते हे पुस्तकच. वाचन संपल्यावर त्याला नीती, स्वर्ग आणि नरक गेले त्याच वाटेने जाऊ द्या. त्याचा हवाला देऊ नका. ते तुमच्या डोक्यातल्या फळीवर ठेवू नका. त्यावर काहीही उभारू नका. लक्षात ठेवले जावे अशी मागणी करणारे पुस्तक स्वतःच्या पहिल्याच प्रकरणात अपयशी ठरले आहे.

ते मिटवताना वाचणे थांबवण्याची ओढ वाटली — काहीही, कायमचे — तर त्या ओढीशी लढू नका.

ती ओढ म्हणजेच पुस्तक काम करत आहे.

वाक्याच्या मध्येच खाली ठेवा, जर वाक्याच्या मध्येच जीवन तुम्हाला हाक मारत असेल. बकरी परिच्छेद संपवत नाही.

जगणे...!

देव जाऊ शकतो. नीती जाऊ शकतात. सौंदर्य, स्वातंत्र्य, आनंद, शुद्धता, शांतता, अर्थ — सगळे जाऊ शकते.

शब्दकोश विरळ होऊ शकतो.

भूतकाळ जिथे घडला तिथेच राहू शकतो. वर्तमानाला त्याची परवानगी लागत नाही. भविष्य येण्याआधी सोडवावे लागत नाही.

माणूस शोधणे थांबवू शकतो. होत जाणे थांबवू शकतो. वाचणे थांबवू शकतो.

आणि फक्त जगू शकतो.

तत्त्वज्ञान म्हणून नव्हे. ध्येय म्हणून नव्हे. कामगिरी म्हणून नव्हे.

जीवनाला जीवन हा शब्द कधीच लागला नाही.

तर मग — पुस्तक मिटवा.

पाहा. चाला. खा. श्वास घ्या. विश्रांती घ्या.

ଜଗଣେ...!